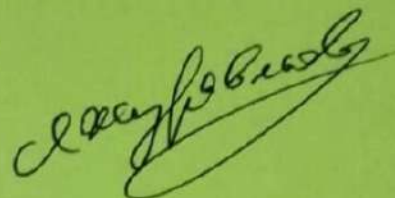

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

ЖУРАВЛЬОВ Ярослав Олексійович

УДК 94(477)394:35.075.1(042)«1965/85»

**ВІДОБРАЖЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ДІЙСНОСТІ
У ЗВЕРНЕННЯХ ГРОМАДЯН ДО ЦК КП УКРАЇНИ
(ДРУГА ПОЛОВИНА 1960-Х – ПЕРША ПОЛОВИНА 1980-Х РР.)**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано у відділі історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України.

Науковий керівник:

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
ДАНИЛЕНКО Віктор Михайлович,
Інститут історії України НАН України,
завідувач відділу історії України другої
половини ХХ століття.

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, професор
КОЛЯСТРУК Ольга Анатоліївна,
Вінницький державний педагогічний
університет імені Михайла Коцюбинського,
завідувачка кафедри історії та культури
України;

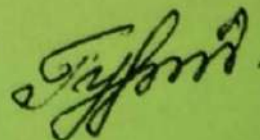
кандидат історичних наук, доцент
КУЗЬМЕНКО Юлія Володимирівна,
Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя,
доцент кафедри всесвітньої історії
та міжнародних відносин.

Захист відбудеться «25» жовтня 2019 року о 12:00 на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.235.01 в Інституті історії України НАН України за адресою: 01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту історії України НАН України (01001 м. Київ, вул. М. Грушевського, 4).

Автореферат розіслано «24» вересня 2019 р.

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради
доктор історичних наук, професор

О. І. Гуржій

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження зумовлена потребою детального вивчення матеріальних, соціокультурних умов, особливостей повсякденного життя населення України радянської доби, зокрема періоду «застою». Вона також пояснюється широким інтересом сучасних не лише українських, а й зарубіжних дослідників до такого явища як «листи до влади», адже ці чисельні і водночас малодосліджені джерела містять величезний обсяг інформації про найрізноманітніші компоненти життя того часу, дають змогу вченим проводити якісніші та глибші дослідження соціальної історії.

Особливістю цієї роботи є вивчення радянського повсякдення крізь призму звернень громадян до вищого органу партійної влади в УРСР – Центрального комітету Комуністичної партії України. У зверненнях – листах і телеграмах, люди порушували широкий спектр тих питань, які найбільше їх непокоїли і які, на їхню думку, могла вирішити вища влада республіки. У цих «листах до влади» деякі сфери життя висвітлені більш повно, інші – частково, а окремі взагалі не знайшли свого відбиття. У роботі здійснена спроба реконструкції саме тих компонентів соціального життя, частин радянської дійсності, що особливо актуалізовані у «листах до влади». І, звичайно, простежено процес спілкування влади з громадянами, адже це, безперечно, був своєрідний діалог – громадяни зверталися, а органи влади реагували на звернення.

Суспільна актуальність дослідження також вбачається у ширшому вивченні складного й суперечливого періоду «застою» з усіма його позитивними та негативними проявами, який, однак, мав велике значення для формування сучасного українського суспільства.

Зв'язок роботи з науковими темами. Тема дисертації є складовою наукової проблематики, яку розробляє відділ історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України. Дослідження виконувалося в рамках тем «Україна в другій половині 1960-х – першій половині 1980-х: структури і практики повсякденності» (державний реєстраційний номер 0115U006870) та «Соціальні процеси в українському суспільстві 1960-х–1980-х рр.: антропологічні та інституційні виміри» (державний реєстраційний номер 0118U007685).

Метою дослідження є висвітлення радянського повсякденного життя населення України крізь призму звернень до ЦК КПУ у період «застою» (друга половина 1960-х – перша половина 1980-х рр.).

Для досягнення мети в роботі передбачено виконання таких **завдань**:

- 1) вивчити стан наукової розробки питання, виявити інформаційний потенціал джерельної бази, окреслити методологічний інструментарій;
- 2) проаналізувати специфіку нормативно-правового регулювання інституту звернень, з'ясувати особливості роботи з листами у загальному відділі ЦК КПУ;
- 3) проаналізувати роботу ЦК КПУ зі зверненнями в контексті його місця серед органів влади республіки;

- 4) визначити особливості, кількість, тематику, географію звернень до ЦК КП України;
- 5) з'ясувати причини подання звернень загалом та до ЦК КП України зокрема;
- 6) визначити сфери соціального життя, що знайшли найбільш повне відображення в «листах до влади»;
- 7) проаналізувати особливості соціально-економічного життя людей, відображені у зверненнях;
- 8) охарактеризувати соціально-культурне й політичне життя країни, відтворене у зверненнях.

Об'єктом дослідження є радянське повсякдення як унікальна сукупність специфіки, умов життя населення України, що існувала в той час.

Предметом дослідження є особливості повсякденного життя населення України, відображені у зверненнях громадян до ЦК КП України в період «застою».

Методам дослідження присвячено окремий підрозділ роботи. Основу наукового інструментарію дисертації становить комплекс загальнонаукових, міждисциплінарних, спеціально-наукових (загальноісторичних) та джерелознавчих методів, які забезпечили висвітлення основних аспектів життя людей того часу, формулювання основних теоретичних положень та дали змогу зробити листи «вимірюваним» і придатним для статистичної обробки та інтерпретації джерелом.

Наукова новизна одержаних результатів визначена метою, завданнями та постановкою проблеми дослідження.

Уперше:

- з'ясовано причини подання звернень до ЦК КПУ та їхню соціальну функцію;
- визначено кількість та тематику звернень громадян до ЦК Компартії України в період «застою»;
- проаналізовано соціально-економічне, соціально-культурне та політичне життя населення України крізь призму звернень «до влади»;
- виявлено, проаналізовано, систематизовано та введено до наукового обігу значний масив архівних джерел – звернень громадян, доповідних записок, звітів тощо;

уточнено:

- специфіку юридичного регулювання права громадян на звернення повоєнної доби;
 - соціальну функцію інституту звернень громадян;
- набули подальшого розвитку:*

- дослідження з актуальних питань соціальної історії радянської доби.

Особистий внесок: досліджено сфери соціального життя, компоненти радянської дійсності, відображені у зверненнях до ЦК КПУ. Усі результати та положення дисертаційної роботи, що виносяться на захист, отримані здобувачем самостійно. Дослідження має **практичне значення**, адже може стати підґрунтям

для подальшого вивчення соціальної історії загалом та повсякденного життя в УРСР зокрема. Під час підготовки дисертації проаналізовано великий пласт архівних матеріалів, отримано вичерпну інформацію власне від радянських громадян, тобто дослідження дає унікальну можливість «почути» про найбільш злободенні проблеми та повсякденні турботи від людей того часу. Це, без сумніву, є перспективним та важливим і дасть змогу більш повно пізнати історію нашої країни.

Хронологічні рамки теми охоплюють період з кінця 1964-го року до початку 1985-го року, тобто час, який визначається як період «застою».

Географічні межі дисертаційної роботи охоплюють територію України в її сучасних адміністративних кордонах. Назви адміністративно-територіальних одиниць подано відповідно до тогочасного адміністративного поділу УРСР.

Наукова апробація. Основні положення та результати дослідження обговорено на засіданнях відділу історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України, викладено в п'яти наукових публікаціях у фахових виданнях. Окремі положення та висновки дисертації оприлюднено на наукових конференціях: «VII Волинській Всеукраїнській історико-краєзнавчій конференції (до 95-річчя заснування Житомирського державного університету імені Івана Франка)» (м. Житомир, 2014 р.); «Всеукраїнській науковій конференції «Шістнадцяті джерелознавчі читання». Київський національний університет імені Тараса Шевченка» (м. Київ, 2015 р.); «Всеукраїнській науковій конференції «Соціальна історія: питання теорії та наукової практики». Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова» (м. Київ, 2015 р.); «XIV Міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна 2016: Історія». Київський національний університет імені Тараса Шевченка» (м. Київ, 2016 р.); «X Міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Дні науки історичного факультету 2016». Київський національний університет імені Тараса Шевченка» (м. Київ, 2016 р.).

Публікації. Основні результати дисертаційної роботи викладено у 12 публікаціях, з яких: 1 – у закордонному фаховому виданні, внесеному до міжнародних наукометричних баз, 4 – у виданнях, що входять до «Переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук».

Перспективи подальшого вивчення теми. Віднайдений пласт неопублікованих досі архівних джерел із заявленої тематики переконливо свідчить про широкі дослідницькі можливості. Так, актуальним є розширення хронологічних меж та вивчення радянської дійсності 1945–1991 рр. крізь призму звернень; аналіз особливостей звернень до різних органів влади УРСР; вивчення окремих актуальних для населення України питань, що відобразилися у зверненнях (житлове питання, питання мови, охорони навколишнього середовища тощо).

Структура дисертації побудована за проблемно-хронологічним принципом і складається з анотації українською та англійською мовами, списку

публікацій здобувача, переліку умовних скорочень, вступу, чотирьох розділів, які поділені на п'ятнадцять підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків. **Загальний обсяг** дисертації становить 253 сторінки машинопису, з них основний текст – 179 сторінок, список використаних джерел та літератури – 49 сторінок (485 бібліографічних позиції, з яких 121 – архівні джерела), три додатки – 25 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми дослідження, її зв'язок із науковими темами, сформульовано мету й завдання наукового дослідження, визначено його об'єкт і предмет, окреслено хронологічні та географічні рамки дослідження, розкрито наукову новизну, практичне значення дисертації, відображено наукову апробацію роботи та структуру дослідження.

У **першому розділі «Історіографія, джерельна база та методологія дослідження»**, що складається з трьох підрозділів, визначено науковий стан розробки теми, охарактеризовано використаний комплекс джерел, обґрунтовано теоретико-методологічні основи дослідження.

У **підрозділі 1.1. «Стан наукової розробки теми»** проаналізовано наявні роботи з окресленої теми. Історіографію питання поділено на блоки – радянський; український; російський; західний; праці соціологів, правознавців та інших дослідників. Виділено найактуальніші наукові праці для дисертаційного дослідження.

Окремі радянські дослідники використовували листи як джерело для своїх наукових розвідок. Е. Гальперін досліджував скарги селян, В. Зензинов – листи до вояків Червоної Армії у 1939–1940 рр., Г. Злоказов вивчав листи до газет щодо проекту Конституції СРСР 1977 року, В. Алексєєв аналізував суспільні настрої на середину 1980-х рр., досліджуючи листи до газет тощо. Однак комплексних праць, які б реконструювали радянську дійсність крізь призму звернень чи характеризували їхню тематику у радянський час, не з'явилося.

Загалом вивченням соціальної історії та історії повсякдення України радянської доби займається низка вітчизняних учених. О. Удод, О. Коляструк публікували роботи, де висвітлювали історіографію, методологію цього питання. Крім того О. Удод вивчав історію повсякдення як складову історії України ХХ століття, досліджував повсякдення киян в умовах окупації 1941–1943 рр., аналізував житло і побут українців у 1930-ті рр. О. Коляструк написала низку статей, де приділила увагу зв'язку історії повсякдення з соціальною історією, джерелам з її дослідження, зокрема документам особового походження. Увагу історії повсякдення другої половини ХХ століття також приділяють українські дослідники О. Стяжкіна [341, 342], Л. Ковпак [239] та інші.

Грунтовні дослідження доби «застою» проводяться в Інституті історії України НАН України. Так, у 2010 році з'явилася колективна монографія «Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга пол. 1940-х – сер. 1950-х рр.)», у 2015 році – «Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба». Співробітники відділу історії України другої половини ХХ

століття використовують таке джерело як звернення громадян у своїх дослідженнях. Це, зокрема, П. Бондарчук при дослідженні релігійної свідомості; М. Смольницька – гендеру, становища української мови; Н. Хоменко – суспільних настроїв молоді; О. Булгакова – науково-педагогічної інтелігенції; В. Крупина – радянської номенклатури. Окремо варто загадати дослідницю Ю. Кузьменко, яка у своїх роботах досліджує радянське повсякдення, зокрема вивчає партійно-радянську номенклатуру. У своїх наукових розвідках вчена звертається до звернень, як до одного з джерел, наприклад, крізь призму анонімних листів аналізує зловживання владою у період «перебудови».

О. Янковська у своїх працях звертала увагу на житлову проблему в УРСР, громадське харчування, матеріально-побутове, соціальне, пенсійне забезпечення, життя на селі. Ці дослідження дають змогу більш глибоко реконструювати реалії того часу. Урбанізаційні процеси в Україні в період 1945–1991 рр. вивчав М. Алфьоров, ілюструючи дослідження цікавими статистичними матеріалами. За останнє десятиліття підготовлено декілька дисертацій, у яких висвітлюється повсякденне життя та добробут населення України повоєнного часу. Це, зокрема, роботи О. Тєвікової, І. Савицької, М. Герасимової. Варто виокремити й праці В. Вовка, А. Пагірі, Я. Гирича, в яких досліджено питання, що непокоїли авторів звернень – побут і дозвілля населення, охорона довкілля.

Серед зарубіжних учених, що займаються «листами до влади» і вивченням радянського повсякдення крізь їх призму, вагоме місце посідають російські дослідники. У надрукованій ще у 1991 році статті, присвяченій вивченню скарг як джерелу з історії селянства Уралу, дослідниця Л. Кутирьова дала цінні методичні рекомендації щодо роботи з такими джерелами. Оригінальну методологію вивчення повсякдення, названу «прочитанням людських документів», створила Н. Козлова. Низку праць вченої (серед них і у співавторстві з Н. Смірною) присвячено роботі з джерелами особового походження – щоденниками, листами, мемуарами радянської доби.

Наукові інтереси О. Лівшина та І. Орлова також сконцентровано на соціальній історії СРСР, історії повсякдення. Відзначимо працю «Власть и общество: Диалог в письмах», у якій вчені аналізують основні складники масової свідомості крізь призму сприйняття влади в періоди революції, військового комунізму та непу. Російський дослідник В. Ігнатов вивчав історію доносів як явища, їхню типологію. В. Козлов звернув окрему увагу на сам феномен доносу в СРСР. К. Чуєва досліджувала звернення у контексті відносин держави і осіб з інвалідністю внаслідок війни. О. Жидкова вивчала звернення у контексті практики вирішення сімейних конфліктів у 1950–1960-ті рр. Ю. Орлова досліджувала роботу з громадянами у 1949–1953 рр. апарату Приймальні Президії Верховної Ради СРСР. М. Клінова аналізувала звернення в контексті вивчення відносин влади і селянства у повоєнне двадцятиліття. О. Тихомиров у своїх наукових розвідках звертався до проблем довіри/недовіри та емпатії. І. Утехін вивчав питання звернень як явища радянської мови, аналізуючи комунальний побут, життя у комунальних квартирах.

Декілька дослідників аналізували питання, пов'язані з релігійними громадами, вивчаючи листи вірян до органів влади. Так, В. Ключова вивчала звернення протестантів періоду «відлиги». Періодом «застою» цікавляться Н. Белякова (вивчала «листи до влади» від вірян різних конфесій цієї доби), А. Савін (також у співавторстві з німецьким ученим В. Дьоннінгхаусом) аналізував листи від протестантів у брежнєвську епоху, до того ж досліджував і листи, направлені «до влади» у 1930-х рр.

Звернення як одне з джерел залучали О. Зубкова: вивчала повсякдення та політику у період 1945–1953 рр.; О. Осокіна: досліджувала постачання населення у 1927–1941 рр.; О. Лейбович: на прикладі м. Молотов (нині Перм) 1940–1950-х рр. вивчав соціальне повсякдення радянської провінції.

Професійно вивчає радянське повсякдення також Н. Лебіна. Важливими є її дослідження житлової проблеми, торгівлі, сфери обслуговування – тих тем, що знайшли найбільше відображення і у зверненнях до ЦК КПУ. Важливими є праці О. Юрчака, повсякдення доби «застою» вивчали О. Шубін, Д. Ванюков.

Що стосується дисертаційних робіт, захищених у Російській Федерації, варто назвати праці О. Михайловського, який досліджує відносини влади і церкви у 1940–1960-ті, торкається проблеми скарг вірян на органи влади; І. Яковлевої, яка на матеріалах Кубані вивчає питання Бюро скарг при робітничо-селянській інспекції; І. Кузнєцова, який досліджує листи селян в «Крестьянскую газету» у 1920-ті рр. Щодо західних науковців, відзначимо французького історика Франсуа-Ксав'є Нерара, який досліджував доноси у Радянському Союзі 1928–1941 рр. Цим же періодом цікавилася американка Шейла Фіцпатрік. Британка Сара Девіс вивчала реальну громадську думку в СРСР, відгуки громадян на події 1934–1941 рр. Комунальний побут в СРСР досліджувала франко-італійська журналістка Паола Мессана. Важливим в теоретичному плані є доробок з історії повсякдення німецького історика Альфа Людтке.

Дослідники з інших галузей також приділяли увагу зверненням. У цьому контексті виокремимо роботи російських учених. Соціолог О. Богданова дослідила звернення громадян у 1960–1970-х рр. у контексті досвіду з відстоювання своїх інтересів; філолог К. Суровцева вивчала «листи вождю», що надходили у 1920–1950-ті рр. та 1950–1980-ті рр.; психолог О. Ніколаєнко аналізувала психологічну інтерпретацію феномену скарги в російській культурі. Відзначимо роботу соціолога Б. Грушина, який вивчав листи до газет.

Роботі з листами також надавали значення історики права та правознавці. Виділимо М. Загряцкова, який працював над цим питанням ще у 1920-ті роки. Вивчали цю тему у 1960–1980-х рр. радянські правознавці Л. Ніколаєва, В. Ремнєв, Д. Цабрія, О. Шоріна. Історію роботи зі зверненнями в законодавчих органах влади РФ досліджував С. Іваненко. Велике аналітичне дослідження цього питання здійснив С. Кабашов.

Українські правники здебільшого акцентують увагу на специфіці законодавства УРСР. Зокрема це дослідники Л. Лазаренко, О. Мирошніченко, М. Міняйло, Н. Писаренко, Ю. Георгієвський, І. Гриценко, Т. Кравчук. Виокремимо роботу Г. Котляревської, яка розглядала звернення як конкретну

форму участі громадян в управлінні державними справами, як складову частину адміністративної юстиції. Дослідниця дала визначення поняттю «звернення громадян», запропонувала їхню оригінальну класифікацію.

У *підрозділі 1.2. «Характеристика джерел»* структуровано і проаналізовано використані в роботі джерела.

Найважливішим джерелом стали архівні документи. Використання документів Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), зокрема фонду № 1 – ЦК Компартії України, стало необхідною передумовою для розкриття теми і вирішення поставлених завдань. Найважливішими стали описи №№ 24 і 25 фонду № 1 з документами загального відділу ЦК КПУ. Було використано щорічні акти ревізійних комісій; довідки, інформації, доповідні записки по роботі з листами та інші документи, підготовлені загальним відділом для В. Щербицького, секретарів ЦК; листи та інформації в ЦК КПРС, підготовлені секретарями ЦК для звіту, в яких з'ясовували тематику звернень, їхні причини, звітували щодо результатів роботи з листами; записки відділів ЦК та інформації обкомів партії про компромат на керівництво різних щаблів.

Досліджували і самі звернення, що згруповані в опис № 41 – Документи загального відділу ЦК Компартії України (листи і заяви трудящих, надіслані до ЦК Компартії України). У самих справах зберігаються не лише листи та телеграми, а часто є й довідки, інформації, інші документи, які показують результат розгляду звернення працівниками ЦК, рішення, яке отримує автор звернення. Це дозволило комплексно досліджувати цей масив джерел.

Також у ЦДАГО опрацьовано справи з описів №№ 31–32 – документи загального відділу ЦК Компартії України (несекретна частина) та справи, згруповані в опис № 40 – документи загального відділу ЦК Компартії України (група листів).

Вивчалися архівні документи і у ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Тут нас найбільше цікавив фонд № 4915 – фонд Держкомтелерадіо УРСР. У ньому знаходяться листи від слухачів і глядачів радіо та телебачення, а також є статистична інформація щодо цих звернень.

У межах дослідження опрацьовано документи Галузевого державного архіву СБ України. Зокрема, нас цікавив фонд № 10 – фонд Обліково-архівного відділу КДБ УРСР (10-й відділ), де є різні довідки та інформації щодо керівників різного рівня.

Важливими для нашого дослідження стали підготовлені російськими дослідниками збірники документів. Так, О. Лівшин, І. Орлов підготували три

збірники з «листами до влади», що висвітлюють періоди 1917–1927 рр.¹, 1928–1939 рр. (участь у підготовці публікації брав О. Хлевнюк)² та 1939–1945 рр.³

У 1997 та 1998 роках опубліковано збірники документів за редакцією А. Соколова. У першому збірнику «Голос народа» висвітлюються події 1918–1932 рр. крізь призму листів громадян. У другому під назвою «Общество и власть» – події 1930-х рр. У збірнику «Крестьянские истории», укладеному у 2001 році, С. Крюкова вивчає російське село початку ХХ століття та 1920-х рр. крізь призму листів селян, реконструюючи їхнє повсякдення завдяки листам в періодичні видання та органи влади. У 2010 році опубліковано збірник «На “краю” советского общества. Социальные маргиналы как объект государственной политики. 1945–1960-е гг.». Упорядники О. Зубкова та Т. Жукова наводять приклади листів від осіб з інвалідністю, листів з вимогами та пропозиціями по боротьбі з жебрацтвом, алкоголізмом тощо.

Перелічені збірники хронологічно не охоплюють період «застою». Збірників документів з листами громадян періоду 1960-х – 1980-х рр. та якісним аналізом цих джерел досі немає. Однак в деяких листи до органів влади цього періоду все ж частково представлені. Зокрема, у опублікованому за редакцією В. Козлова та С. Мироненко збірнику «Крамола. Инакомыслие в СССР при Хрущёве и Брежнев 1953–1982 гг.». Відзначимо роботу О. Дворниченко – режисера-документаліста, яка вивчала життя та діяльність композитора Д. Шостаковича. Він був депутатом Верховної Ради СРСР і йому щороку надходили листи з проханнями, скаргами. Саме цю сторінку життя композитора висвітлювала дослідниця.

Щодо українських дослідників, у 2009 році у Києві було видано збірник «Історія державної служби в Україні» (керівник колективу упорядників Г. Боряк). У текстах деяких опублікованих постанов політбюро ЦК КПУ йдеться про звернення щодо зловживань з боку працівників певних установ та органів.

Щодо мемуарів, про роботу зі зверненнями згадували А. Мікоян, М. Хрущов, А. Черняєв, Ю. Корольов.

Важливими для нас є спогади представників української радянської номенклатури: П. Шелеста, Я. Погребняка, О. Ляшка, В. Врублевського, В. Гусєва. Відзначимо і мемуари дисидентів – П. Григоренка, Г. Снегірьова.

Як допоміжне джерело залучено періодичні видання, використано підбірки листів читачів, які переправляли в ЦК КПУ. Використано довідково-статистичні видання та юридичні документи.

Опрацьована джерельна база, використана в комплексі з уже введеними до наукового обігу джерелами, науковою літературою з проблеми, дала змогу розкрити тему дослідження.

¹ Лившин А. Я., Орлов И. Б. Письма во власть. 1917–1927. Заявления, жалобы, доносы, письма в государственные структуры и большевистским вождям. Москва: РОССПЭН, 1998. 664 с.

² Лившин А. Я., Орлов И. Б., Хлевнюк О. В. Письма во власть. 1928–1939: Заявления, жалобы, доносы, письма в государственные структуры и советским вождям. Москва: РОССПЭН, 2002. 528 с.

³ Лившин А. Я., Орлов И. Б. Советская повседневность и массовое сознание, 1939–1945: сборник документов. Москва: РОССПЭН, 2003. 472 с.

У *підпункті 1.3. «Теоретико-методологічні основи дослідження»* схарактеризовано понятійний апарат, визначено методологічне підґрунтя роботи.

Методологічною основою роботи став міждисциплінарний підхід, оскільки тематика дослідження тісно переплітається з дослідженнями суміжних дисциплін – соціологією, культурологією. Комплексний підхід дав змогу вивчати об'єкт та предмет дослідження у загальній сукупності змінних умов їхнього існування, зокрема дослідити таке явище як звернення громадян. Системний підхід дозволив поглянути на проблему звернень як на об'єктивне явище радянської дійсності, явище взаємопов'язаних та взаємообумовлених частин: юридичних, соціально-економічних, культурних, матеріальних, що становлять єдине ціле. Конкретно-історичний підхід дозволив відтворити радянське повсякдення, як неповторне, унікальне явище, а також усвідомити важливість процесу його формування і розвитку.

Основу наукового інструментарію роботи становить комплекс методів: загальнонаукових, міждисциплінарних, спеціально-наукових (загальноісторичних) та джерелознавчих.

Загальнонаукові методи аналізу та синтезу дали змогу узагальнити емпіричну інформацію, отриману під час роботи з джерелами, вивчити складові частини предмета дослідження та сформуванати загальну картину. Методи індукції та дедукції допомогли логічно впорядкувати отримані висновки. Методи аналогії та порівняння дали змогу виявити подібності та розбіжності суспільного життя, що відображувалися у зверненнях протягом періоду «застою». Методи класифікації та типологізації допомогли виявити найбільш характерні теми звернень та згрупувати їх за подібними та відмінними рисами.

Міждисциплінарні статистичний і математичний методи, використані для аналізу даних про надходження листів, дали змогу систематизувати цю інформацію. Ілюстративний метод використано задля наочності наведених тез.

Щодо спеціально-наукових методів, то саме історико-генетичний метод дав змогу розглянути соціально-економічні, соціально-культурні та політичні процеси періоду «застою» у їхньому розвитку, встановити причинно-наслідковий зв'язок цих процесів з кількістю та тематикою звернень. За допомогою історико-типологічного методу виокремлено окремі сфери суспільного життя, що відобразилися у зверненнях, підкреслено їхній взаємозв'язок, виділено відмінні стадії їхнього існування. Використання історико-порівняльного методу дало змогу виявити специфічні особливості певних сфер суспільного життя протягом періоду «застою», порівняти тематику звернень громадян до ЦК та до інших установ та організацій.

Використання джерелознавчих методів: виявлення, відбору, групування та класифікації, текстологічної критики стали також умовою проведення дослідження.

Отже, завдяки застосованому методологічному комплексу вдалося дослідити сфери суспільного життя, що відобразилися у зверненнях, зробити відповідні висновки та аргументувати положення, що виносяться на захист.

Другий розділ «Звернення громадян до радянських органів влади як соціальне явище» присвячено з'ясуванню генезису інституції права скарги та його соціальному й нормативно-правовому регулюванню в СРСР та УРСР; проаналізовано організацію роботи ЦК КПУ з листами громадян в 1965–1985 рр.; приведені кількісно-якісні характеристики звернень до ЦК КПУ у цей період.

У підрозділі 2.1. «Генезис інституції права скарги та його соціальне й нормативно-правове регулювання в СРСР та УРСР» з'ясовано, що механізм впливу скарг на рішення радянської влади у повоєнний час суттєво удосконалився. Кожен громадянин мав право писати «до влади» і люди активно цим правом користувалися. Радянське керівництво приділяло питанню звернень значну увагу, про що свідчать постійні спроби (часто, однак, поверхневі), починаючи ще з другої половини 1940-х років, реформувати структуру та функції контрольних органів. Регулювання органами держконтролю, а не органами адміністративної юстиції було головною особливістю функціонування інституту звернень громадян в СРСР.

Визначено, що законодавство УРСР не виходило за межі встановлених у СРСР нормативно-правових норм та загалом просто їх дублювало. Однак можна прослідкувати й незначні самостійні рішення, зокрема Рада Міністрів УРСР ухвалила власну інструкцію з ведення діловодства щодо звернень.

Вагомий вплив на інститут звернень мали Указ Президії Верховної Ради СРСР від 12 квітня 1968 року «Про порядок розгляду пропозицій, заяв та скарг громадян», Конституція СРСР 1977 року (УРСР 1978 року). До ухвалення Закону «Про порядок розгляду звернень» справа однак не дійшла, а тому радянські юридичні акти з цього питання відрізнялися значною строкатістю.

У підрозділі 2.2. «Організація роботи ЦК Компартії України з листами громадян у 1965–1985 рр.» з'ясовано, що робота з листами у загальному відділі ЦК КПУ постійно удосконалювалася, обростаючи, водночас, різними бюрократичними «новаціями».

Суттєво на оптимізацію роботи з листами вплинула нарада працівників обкомів Компартії України, Київського міськкому і райкомів партії м. Києва, що відбулася у 1973 році. Наслідком стала розробка єдиної форми звітності для усіх обкомів та визначено, що загальний відділ ЦК КПУ повинен щороку двічі – за перше півріччя і за рік готувати звітні таблиці стосовно звернень громадян, що надійшли до ЦК КПУ. Ці таблиці використано у дослідженні.

Лише на 1984–1985-й рр. остаточно було визначено п'ять інформаційних блоків, що повинні були міститися у звітних таблицях: щодо самих листів; щодо того, куди листи пересилалися; відомості щодо контрольних листів; щодо усних звернень; щодо апеляцій і заяв про зняття партійних стягнень. У наступній частині таблиці подавали інформацію щодо характеру (скарги, пропозиції, прохання, інформації) та тематики звернень.

З'ясовано, що робота зі зверненнями була складною, впродовж 1960-х – 1980-х рр. декілька разів порушували питання про залучення додаткових співробітників у сектор листів і підвищення заробітної плати.

У підрозділі 2.3. «Кількісно-якісні характеристики звернень громадян до ЦК КП України» підраховано, що протягом усього періоду «застою» до ЦК КПУ щорічно надсилали 40–60 тисяч листів і телеграм. ЦК КП України був органом, до якого надходило найбільше письмових звернень у порівнянні з усіма іншими установами республіки. Листи надходили з усієї території України, однак виділялося місто Київ. Приблизно 20% звернень адресували саме звідси.

Визначено, що тематика звернень переважно була незмінною. Основними темами були житлова проблема; питання «незадовільної поведінки» керівництва (доноси); проблеми працевлаштування, роботи; сільського господарства; пенсійного забезпечення; роботи органів торгівлі та охорони здоров'я; прохання про помилування засуджених. Інші теми, що громадяни порушували у листах, фіксували у звітних документах не завжди, а велика кількість листів, а саме 15–25% щороку взагалі у ці документи не потрапляла.

Анонімні звернення серед загальної кількості листів до ЦК КПУ становили 10–15%. Основну масу анонімок складали скарги на керівників. Посилену увагу працівників загального відділу ЦК привертало колективні звернення. Щороку надходило 5–7 тисяч повторних звернень. З'ясовано, що основними причинами повторних листів були часте затягування вирішення питання на місцях та зловживання можливістю «діалогу з владою», що проявлялося у «бомбардуванні» ЦК черговими проханнями чи скаргами.

Розділ 3 «Соціально-економічне життя населення України у зверненнях до ЦК КПУ» складається з п'яти підрозділів, в яких проаналізовано відображені у зверненнях питання житла, роботи, сільського господарства, комунального та транспортного обслуговування, торгівлі.

У підрозділі 3.1. «Житлове питання» з'ясовано, що активне житлове будівництво поступово знижувало гостроту житлового питання, однак, все одно, саме з цього питання до ЦК писали найбільше. Встановлено, що переважна кількість звернень стосувалася поліпшення житлово-побутових умов, а не надання житла. Актуальним було питання відселення людей з неповноцінного житла – з підвалів, бараків та аварійних будинків, яке було вирішено, принаймні декларативно, лише на середину 1980-х рр. Містяни у листах часто критикували якість новобудов, близько чверті введених у експлуатацію будинків були незадовільної якості, іноді здавались взагалі без підведених комунікацій, поширеним явищем були приписки.

Водночас, чиновники могли кілька разів змінювати житло, сприяти незаконному наданню квартир своїм родичам та знайомим, ремонтувати квартири за державний кошт. Це відобразилося у численних анонімках, листах від журналістів, наприклад, таких як В. Казимір з Хмельницького, що на початку 1970-х рр. надсилав до Києва скарги на місцевих чиновників. Непотизм набув масового характеру та проявився повною мірою. Покарання за такі дії часто було формальним, хоча іноді «махінації» з житлом все ж ставали приводом для кадрових рішень. Набули поширення хабарництво при наданні і розподілі житла. Власне облаштоване помешкання було жаданою мрією для багатьох. Однак влада житлове питання розв'язати так і не змогла: на початку 1980-х рр. на

квартирному обліку в УРСР перебувало півтора мільйони сімей. Квартира нерідко ставала подарунком за лояльність до влади, а ті, хто мав антирадянські настрої, могли власного житла не отримати взагалі.

У підрозділі 3.2. «Трудова діяльність» встановлено, що листи з питань трудової діяльності надходили з різних причин, однак, основними темами, що відобразилися у листах, були різні порушення трудового законодавства.

Через незнання законодавства керівниками звільнення часто відбувалися протизаконним шляхом, і люди через суди відновлювалися на роботі. Деякі робітники скаржилися, що отримують накази про роботу у вихідні, окремі керівники проводили незаконні відрахування із заробітної плати, позбавляли підлеглих премій. До ЦК КПУ надходили цілі підбірки листів від шахтарів з Донбасу, яких змушували працювати у вихідні та свята, однак у ЦК не вважали це порушенням і не втручалися у ситуацію.

У підрозділі 3.3. «Проблеми сільського господарства» встановлено, що основними проблемами, що відобразилися у листах селян, були необґрунтоване зменшення присадибних ділянок; недоліки в пенсійному забезпеченні; недоліки в господарській діяльності правлінь колгоспів, порушення Статуту сільськогосподарської артілі; низька оплата трудовня і несвоєчасні розрахунки.

Наприкінці 1970-х – початку 1980-х відзначено ріст звернень від міських жителів, які займалися садівництвом та городництвом. Листи надходили з питань, пов'язаних з отриманням, використанням садових ділянок, дачно-кооперативного будівництва. Влада намагалася обмежити дачне будівництво, виступаючи проти «господарського обростання». Також надходили прохання та пропозиції щодо розвитку колективного садівництва та городництва.

У підрозділі 3.4. «Комунальне та транспортне обслуговування» з'ясовано, що проблеми з водо-, тепло-, газопостачанням і в старих будинках, і у новобудовах віддзеркалюються у листах протягом усього періоду «застою» і по всій території України. Часто не знаходили свого розв'язання проблеми роботи комунального транспорту. Люди скаржилися на обслуговування, на недосконалість наявної транспортної мережі, погану регулярність руху пасажирського транспорту.

У підрозділі 3.5. «Торгівля та побутове обслуговування» виявлено, що кількість звернень з цих питань була хоч і не великою (1–2%), та все ж привертала увагу чиновників до проблем у цій сфері. Основними причинами скарг були дефіцит, низька якість наявних у магазинах промислових товарів та продуктів харчування, спекуляція, ріст цін, зловживання службовим становищем, крадіжки. Деякі працівники сфери торгівлі самі прямо вказували на організовану у їх магазинах систему обману покупців, однак влада не була спроможною змінити ситуацію. Відобразилося у зверненнях неякісне обслуговування у кафе, їдальнях; недотримання термінів ремонтів побутової техніки тощо.

Дії влади щодо виправлення ситуації, зокрема притягнення до адміністративної, кримінальної відповідальності тисяч осіб за спекуляцію, не принесли результату і виявилися не ефективними.

Розділ 4 «Відображення соціально-культурного та політичного життя населення у зверненнях до ЦК КПУ» складається з чотирьох підрозділів, в яких проаналізовано доноси та скарги на керівництво; з'ясовано проблеми пенсійного, медичного забезпечення у зверненнях; визначено проблеми соціально-правової справедливості, що непокоїли населення; окреслено відображення у зверненнях питань мови, церковного життя, довкілля.

У підрозділі 4.1. «Донosi та скарги на керівництво як складова частина радянської дійсності періоду “застою”» з'ясовано, що 10–15% звернень становили доноси на керівництво. Люди частіше давали у листах моральну, а не правову оцінку діям чиновників. Переважно через партійну належність об'єктів скарг адресанти апелювали до категорії радянськості, вважаючи дії керівників такими, що суперечать «справжньому» образу радянської людини і комуніста. Поглибилася соціальна диференціація, люди бачили, що артикульовані чиновниками обіцянки не завжди варті довіри. І бачили, що партійний квиток надає доступ до ширшого спектру майнових благ.

Виділено основні категорії керівників, на яких скаржилися, згідно з їхньою професійною діяльністю: керівники колгоспів, радгоспів, інших сільськогосподарських установ, організацій; керівники промислових підприємств, торгівельних організацій, медичних установ; керівники установ освіти, науки, культури; керівники та працівники партійних, радянських, правоохоронних органів та установ. Серед усіх категорій виявлялися хабарники, ті, хто незаконно покращував житлові умови собі та своїм близьким.

Скарги були зручним приводом для кадрових рішень. Особливістю було те, що зміна керівників не мала публічного характеру. Іноді предмет скарги взагалі стосувався чиновника, якого звільняли, опосередковано, і він й далі продовжував свою кар'єру, однак вже на іншому місці.

На керівників сільськогосподарських, промислових, торгівельних підприємств та організацій, тобто переважно регіональних чиновників, часто надходили листи-донosi від підлеглих. Частими «гріхами» у анонімках вказували хабарництво, алкоголізм, нанесення побоїв, приписки.

Щодо діячів освіти, науки, працівників партійних, радянських органів, можна набагато чіткіше прослідкувати нерідко організований характер кампаній з їхньої дискредитації з допомогою надсилання, іноді масового, анонімок. Серед архівних документів виявлено прямі свідчення таких дій. Наприклад, через звинувачення у плагіаті було знято з посади ректора Української сільськогосподарської академії В. Юрчишина. Однак, як з'ясувалося, плагіату у дисертації не було, а анонімки надсилали деякі його підлеглі, невдоволені ректором з різних особистих причин.

У підрозділі 4.2. «Пенсії, медична допомога, робота органів охорони здоров'я» встановлено, що суттєвими були проблеми у галузі медичного обслуговування, часто лікарів звинувачували у халатності, хабарництві. Найчастіше люди скаржилися на якість і культуру медобслуговування, на відсутність ліків і препаратів, відобразилися у зверненнях незадовільні умови лікування в окремих лікарнях.

З питань пенсійного забезпечення та соціальної допомоги найбільше людей обурювали випадки тяганини з оформленням пенсійних документів, порушення термінів виплат, надходили прохання виділити санаторні путівки, скарги на несвоєчасне надання особам з інвалідністю засобів пересування, скарги на рішення щодо встановлення групи інвалідності.

У **підрозділі 4.3. «Проблема соціально-правової справедливості»** проаналізовано дві великі групи звернень: листи з проханнями перегляду судових справ, зняття судимостей, помилування засуджених, отримання дозволів на побачення з засудженими; листи з зауваженнями та скаргами на роботу міліції, судів і прокуратури. Катастрофічного масштабу набула проблема алкоголізму. На початок 1980-х рр., наприклад, в державі вироблялося спиртних напоїв втричі більше, ніж безалкогольних. Часто населення вважало дії влади по боротьбі з алкоголізмом не ефективними, що відобразилося у зверненнях.

У **підрозділі 4.4. «Мова, довкілля, церковне життя та інші теми у зверненнях громадян»** з'ясовано, що приблизно п'ята частина звернень у різні роки не потрапляла до статистичних звітних документів ЦК КПУ. Однак, ми можемо визначити їхню тематику.

Так, не обліковували листи з привітаннями до різноманітних святкових і ювілейних подій, пропозиції, проекти. Водночас значним був відсоток листів антирадянського змісту, у ЦДАГО є листи від відомих дисидентів – В. Чорновола, В. Стуса та інших. Є звернення, що стосувалися національної, мовної проблеми у республіці, громадяни порушували релігійне питання, питання охорони навколишнього середовища.

Кримські татари боролися за повернення до Криму, тоді як євреї направляли сотні звернень до органів влади з вимогами дозволити виїхати з СРСР. Однак, працівники загального відділу ЦК КПУ не повідомляли у звітах точну кількість листів з цих питань. Не знайшли свого відображення у статистичних документах ЦК КПУ і листи щодо війни в Афганістані. У цих листах були описи похорон, звинувачення на адресу радянського керівництва.

У **висновках** узагальнено і систематизовано результати проведеного дослідження та сформульовано основні положення, подані до захисту:

1. Схарактеризувавши весь спектр наявних наукових праць, з'ясовано, що нині все більше дослідників звертаються до джерел особового походження, зокрема до звернень, які досліджують з різних кутів зору.

Західні та російські вчені здебільшого займаються сталінським періодом чи вивчають певну російську регіональну специфіку. Що стосується сучасних українських дослідників, вирізняються роботи співробітників відділу історії України другої половини ХХ століття інституту історії України НАН, більшість з яких у своїх працях певною мірою зверталися до такого джерела як звернення.

Однак, на основі аналізу опрацьованої наукової літератури зроблено висновок, що звернення до органів влади УРСР доби «застою» і відображення радянської дійсності у цих зверненнях досі не стали предметом спеціального комплексного дослідження.

Джерельна база дисертації включає опубліковані збірники документів, мемуари, періодику. Проведено роботу в ЦДАВО України та Галузевому державному архіві СБ України. Основою джерельної бази дослідження стали документи з фонду № 1 ЦДАГО України – фонду ЦК Комуністичної партії України. У структурі джерельної бази дослідження можна виокремити дві великі групи неопублікованих (архівних) джерел: 1) діловодна документація та статистичні документи; 2) епістолярні джерела та інші джерела особового походження. Більшість архівних матеріалів вперше залучено до наукового обігу.

2. Особливістю звернень є те, що адресанти мали лише одну мету: привернути увагу чиновників до своєї проблеми. Кожен мав право писати «до влади», і люди активно цим правом користувалися. Радянське керівництво приділяло цьому питанню значну увагу, про що свідчать постійні спроби реформувати структуру та функції контрольних органів.

Механізм впливу звернень на рішення влади в СРСР у повоєнний час було суттєво вдосконалено. Однак радянське законодавство у цій царині відрізнялося значною строкатістю та фрагментарністю. Вагомий вплив на інститут звернень справили Указ Президії Верховної Ради СРСР від 12 квітня 1968 року «Про порядок розгляду пропозицій, заяв та скарг громадян», Конституція СРСР 1977 року (Української РСР 1978 року). Українське законодавство загалом не виходило за межі встановлених у СРСР нормативно-правових норм.

3. З'ясовано, що впродовж періоду «застою» роботою зі зверненнями у ЦК КПУ займалися працівники загального відділу ЦК, який очолював спочатку О. Однороманенко, а потім П. Мусієнко. У секторі листів цього відділу робота була важкою, працівники неодноразово порушували питання збільшення штату, підняття зарплати. Водночас робота з листами все більше бюрократизувалася.

З'ясовано, що щороку в ЦК КПУ за результатами роботи зі зверненнями та їх перевірки ухвалювали постанови, доповідні записки, інформації, публікували матеріали в Інформаційному бюлетені ЦК, щороку готували три-чотири десятки постанов і доповідних записок.

З одного боку, це вписується у парадигму представлення влади такою, що піклується про «простих людей», заглиблюється у їхні проблеми, веде з ними «діалог», показуючи свою «справжню» демократичність. Однак, насправді показує, по-перше, тотальну централізацію радянського режиму, який намагався втручатися та контролювати усі сфери суспільного життя, провокуючи людей постійно писати, скаржитися. Влада створювала ілюзію всемогутності, реального вирішення проблем населення, хоч протягом усього періоду «застою» жодних суттєвих якісних змін (за винятком декларованого остаточного переселення людей, що проживали у бараках, підвалах у повноцінне житло, і то лише у середині 1980-х рр.) так і не відбулося. Впродовж усього періоду «застою» у листах писали про одні і ті ж проблеми соціального життя.

А по-друге, свідчить і про тотальну неефективність радянського бюрократичного апарату, адже часто абсолютно дрібні питання роками не розв'язували на місцях, і аж на рівні ЦК КПУ – найвищого партійного органу республіки, чиновники були змушені в ручному режимі виконувати не властиві

і не відповідні функції, втручатися у справу. Звичайно, для адресантів їхні листи були важливими, однак ЦК розглядав щороку тисячі листів з питаннями абсолютно місцевого рівня, та й це не завжди гарантувало їхнього розв'язання.

4. Підраховано кількість письмових та усних звернень, що надходили до ЦК КП України. Визначено, що протягом досліджуваного періоду до ЦК КПУ надійшло близько мільйона листів. Їхня тематика, згідно зі звітними документами загального відділу ЦК, здебільшого була незмінною, хоч і відрізняється від тематики довоєнного, повоєнного періодів, періоду «перебудови».

Так у період «застою» вже не надходили скарги на «перегини» під час колективізації чи незаконні вилучення (характерні для довоєнного часу); не надходили й клопотання від військовослужбовців про демобілізацію, влаштування на роботу, навчання, що було однією з основних тем звернень у другій половині 1940-х рр. А у період «перебудови», наприклад, яскраво відобразилися у зверненнях «перегини» антиалкогольної кампанії Горбачова тощо. Хоча відзначимо, що листи з приводу зловживання владою чи щодо житлового питання характерні для усієї радянської доби.

Загалом для періоду «застою» можна виділити 10–15 основних тем, найбільше поширених у зверненнях. Найбільше надходило листів щодо покращення житло-побутових умов, отримання житла (25–35% з загальної кількості) та скарг і доносів на керівництво (10–15%). Визначено кількість анонімних, колективних, повторних звернень. З'ясовано, що листи від громадян надходили більш-менш рівномірно з усієї території України, однак виділялася столиця, приблизно п'ята частина звернень надходила з Києва.

5. Радянське керівництво декларувало звернення громадян цілком характерною для соціалізму формою участі населення в управлінні державою. Хоч зменшення кількості звернень було зримим критерієм ефективності роботи органів влади, у партійних постановах чітко відзначали суспільно-політичну цінність такої форми зв'язку з народом, відповідно і «діалог» всіляко заохочувався. Партія, безсумнівно, хотіла розуміти, чого потребують люди, аби діяти на випередження і не допускати суспільного невдоволення.

З одного боку, впродовж періоду «застою» зріс рівень життя населення, але набули гостроти і серйозні соціально-економічні проблеми, що відобразилося у листах. Сам феномен звернень був свідченням серйозних суспільних проблем – насамперед, проблеми бідності значної частини населення, що продовжувала бути актуальною, та проблеми неефективності, іноді просто недієздатності цілих ланок радянської бюрократичної машини.

Потоки листів йшли в усі органи управління, редакції газет, журналів, на радіо тощо. А ЦК КПУ, як вищий політичний орган республіки, був певною «істиною в останній інстанції». У зверненнях до нього відображено усю палітру тем, що найбільше непокоїли населення України. Лише цей орган, на думку адресантів, міг вирішити ті питання, які розв'язати місцева влада не хотіла чи не могла. Люди іноді зловживали можливістю одразу, через голову місцевих

органів влади, звертатися до ЦК КПУ. І можливість писати «до влади» була одним з небагатьох способів для людини проявити свою соціальну активність.

6. З'ясовані сфери соціального життя, що знайшли найбільш повне відображення в «листах до влади». Усі звернення можна поділити на дві великі групи згідно їх тематики – звернення з соціально-економічних питань та звернення з соціально-культурних, політичних питань.

Визначено, що основними складовими соціально-економічного життя, відображеними у зверненнях, були житлові питання; проблеми працевлаштування, роботи; сільського господарства; комунального та транспортного обслуговування; торгівля та побутове обслуговування.

Соціально-культурне та політичне життя країни відображене у численних дописах та скаргах на керівництво; листах щодо мовної, національної політики у республіці; зверненнях з приводу функціонування церков; щодо охорони навколишнього середовища; проханнях про помилування засуджених; листах щодо роботи органів правопорядку; скаргах на неякісну медичну допомогу і погану роботу органів охорони здоров'я, листах щодо пенсійного забезпечення.

7. З'ясовано, що з житлового питання до ЦК КПУ писали найбільше. Переважна кількість звернень стосувалася поліпшення житлово-побутових умов. Незважаючи на намагання влади, житлове питання так і не вирішили. 6–10% звернень стосувалися питань роботи, зокрема люди скаржилися на незаконні звільнення чи переведення на іншу роботу, працю у вихідні тощо.

Визначено основні проблеми, що непокоїли селян: низька оплата трудовдя, несвоєчасні розрахунки; необґрунтоване зменшення присадибних ділянок, неправильне нарахування пенсій. Яскраво відобразилася у зверненнях проблема неякісної роботи комунального транспорту. Знаходили відображення у листах торгівля та побутове обслуговування. Причинами скарг були дефіцит, спекуляції, ріст цін, хабарі, крадіжки, неякісне обслуговування.

8. Специфікою ЦК КПУ було надходження сюди скарг на керівників різного ґатунку. Здебільшого надходили анонімки, які, однак, все одно розглядали і за ними ухвалювали рішення. Листи з проханнями перегляду судових справ, зняття судимостей та скаргами на роботу органів правопорядку становили 8–11% від загальної кількості. Суттєвими були проблеми у медичному обслуговуванні, пенсійному забезпеченні, катастрофічного масштабу набула проблема алкоголізму, що знайшло своє відображення у зверненнях. З'ясовано, що 15–25% звернень у різні роки не потрапили у статистичні звітні документи ЦК КПУ, серед них були й листи антирадянського змісту.

Отже, загалом період «застою» характеризується екстенсивним типом економічного зростання. З одного боку доходи населення збільшувалися, водночас люди не могли витратити зароблені кошти, адже дефіцит товарів і послуг набув всесоюзного масштабу. Зводилися нові житлові будинки, однак якість новобудов була низькою. Незадовільним було медичне, комунальне, транспортне обслуговування. Доноси, хабарництво, спекуляція були характерними явищами для радянського суспільства. Все це яскраво відобразилося в «листах до влади».

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях:

1. Журавльов Я. О. Тематика звернень громадян до ЦК КП України періоду «застою»: загальний огляд (за матеріалами ЦДАГО України). Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. Вип. 21. С. 116–135.
2. Журавльов Я. О. Радянська торгівля та побутове обслуговування: відображення проблем галузі у листах громадян до ЦК КП України (1965–1985 рр.). Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2016. Вип. 45. С. 296–299.
3. Журавлѣв Я. А. Жилищная проблема в СССР сквозь призму обращений граждан к ЦК Компартии Украины (вторая половина 1960-х – первая половина 1980-х гг.). Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. Серыя 1. Гісторыя і археалогія. Філасофія. Паліталогія. Гродно, 2016. Серія 1, Том 8, № 3 (219). С. 34–44.
4. Журавльов Я. О. Доноси та скарги на керівництво як складові елементи радянської дійсності періоду «застою» крізь призму звернень громадян до ЦК КП України. Гілея: науковий вісник. Київ, 2016. Вип. 113 (10). С. 97–100.
5. Журавльов Я. О. Проблеми комунального та транспортного обслуговування у зверненнях громадян до ЦК КПУ (друга половина 1960-х – перша половина 1980-х років). Гілея: науковий вісник. Київ, 2019. Вип. 144 (5). С. 37–40.

Публікації, які додатково відображають результати дослідження:

6. Журавльов Я. О. Право на звернення до органів влади в СРСР та Радянській Україні у 1945–1991 рр.: характеристика та регулювання інституту. Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. Вип. 19. С. 194–205.
7. Журавльов Я. О. Звернення громадян до органів влади в СРСР та Радянській Україні у 1945–1991 рр.: характеристика нормативної бази. Матеріали VII Волинської Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції (до 95-річчя заснування Житомирського державного університету імені Івана Франка) (м. Житомир, 7-8 листопада 2014 р.). Житомир, 2014. С. 131–133.
8. Журавльов Я. О. Тематика звернень громадян до XXV з'їзду Компартії України (за матеріалами ЦДАГО України). Драгоманівські історичні студії: зб. наук. праць молодих істориків / відп. ред. і упор. О. В. Потильчак, І. Г. Ветров, Ж. М. Іщенко, О. О. Сушко. Київ: Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 2015. Вип. 3 (7). С. 165–173.
9. Журавльов Я. О. Огляд тематики звернень громадян до ЦК КП України періоду «застою». Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Шістнадцяті джерелознавчі читання «Архівна наука і освіта в незалежній

Україні»» (Київський національний університет імені Тараса Шевченка 24 листопада 2015 року). Київ, 2015. С. 63–65.

10. Журавльов Я. О. Торгівля та побутове обслуговування у зверненнях громадян до ЦК КП України періоду «застою». Історичні студії. Випуск 2. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Соціальна історія: питання теорії та наукової практики» (Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова 18 листопада 2015 року). Житомир, 2016. С. 160–166.

11. Журавльов Я. О. Житло та житлові питання у листах та телеграмах населення до ЦК Компартії України періоду «застою». Матеріали XIV міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених «Шевченківська весна – 2016: Історія» (Київський національний університет імені Тараса Шевченка 6–8 квітня 2016 року). Київ, 2016. С. 278–281.

12. Журавльов Я. О. Доноси на керівництво у зверненнях громадян до ЦК КП України 1965–1985 рр. Матеріали IX Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених «Дні науки історичного факультету» (Київський національний університет імені Тараса Шевченка 21 квітня 2016 року). Київ, 2016. С. 90–94.

АНОТАЦІЯ

Журавльов Я. О. Відображення радянської дійсності у зверненнях громадян до ЦК КП України (друга половина 1960-х – перша половина 1980-х рр.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Інститут історії України НАН України, Київ, 2019.

Дисертація присвячена вивченню радянської дійсності крізь призму звернень громадян до Центрального Комітету Комуністичної партії України у період другої половини 1960-х – першої половини 1980-х років.

Вперше визначено кількість та тематику звернень до ЦК КПУ; досліджено компоненти життя населення України крізь призму цих звернень; введено до наукового обігу нові архівні документи; уточнено специфіку юридичного регулювання права громадян на звернення повоєнної доби.

Виявлено, що протягом досліджуваного періоду до ЦК КПУ надійшло близько мільйона звернень. Значною була кількість анонімних, колективних, повторних звернень. Незадовільні житлові умови багатьох людей призвели до того, що з житлового питання до ЦК писали найчастіше. Часто зверталися щодо роботи, працевлаштування. Селяни скаржилися на недоліки в господарській діяльності правлінь колгоспів, малу оплату трудовня, несвоєчасні розрахунки, зменшення присадибних ділянок. Гострими були проблеми з водо-, тепло-, газопостачанням, часто не знаходили свого вирішення проблеми роботи комунального транспорту. Поширеним явищем були доноси та скарги на керівництво. Суттєві проблеми існували в галузі медичного обслуговування, катастрофічного масштабу набула проблема алкоголізму.

Відображені були у зверненнях й антирадянські настрої. Люди часто піднімали мовне, національне питання, питання захисту довкілля. Кримські татари боролися за повернення до Криму, тоді як євреї вимагали дати змогу виїхати з СРСР.

Ключові слова: радянська дійсність, СРСР, УРСР, ЦК Компартії України, звернення громадян, період «застою», скарги, доноси, право на звернення, соціальна історія, історія повсякдення.

АННОТАЦИЯ

Журавлёв Я. А. Отображение советской действительности в обращениях граждан в ЦК КП Украины (вторая половина 1960-х – первая половина 1980-х гг.). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук (доктора философии) по специальности 07.00.01 – история Украины. – Институт истории Украины НАН Украины, Киев, 2019.

Диссертация посвящена изучению советской действительности сквозь призму обращений граждан в Центральный Комитет Коммунистической партии Украины в период второй половины 1960-х – первой половины 1980-х годов.

Впервые определено количество и тематика обращений в ЦК КПУ; исследованы компоненты жизни населения Украины сквозь призму этих обращений; введены в научный оборот новые архивные документы; уточнено специфику юридического регулирования права граждан на обращение послевоенной эпохи.

Выявлено, что в течение исследуемого периода в ЦК КПУ поступило около миллиона обращений. Значительным было количество анонимных, коллективных, повторных обращений. Неудовлетворительные жилищные условия многих граждан привели к тому, что по жилищному вопросу в ЦК писали чаще всего. Часто писали по поводу работы, трудоустройства. Крестьяне жаловались на недостатки в хозяйственной деятельности правлений колхозов, малую оплату трудодня, несвоевременные расчеты, уменьшение приусадебных участков. Острыми были проблемы с водо-, тепло-, газоснабжением, часто не находили своего решения проблемы работы коммунального транспорта. Распространённым явлением были доноси и жалобы на руководство. Серьёзные проблемы существовали в области медицинского обслуживания, катастрофического масштаба приобрела проблема алкоголизма.

Отображены были в обращениях и антисоветские настроения. Люди часто поднимали языковой, национальный вопрос, вопросы защиты окружающей среды. Крымские татары боролись за возвращение в Крым, тогда как евреи требовали дать возможность уехать из СССР.

Ключевые слова: советская действительность, СССР, УССР, ЦК Компартии Украины, обращения граждан, период «застоя», жалобы, доноси, право на обращение, социальная история, история повседневности.

ANNOTATION

Zhuravlov Y. O. The reflection of the Soviet reality in citizens' appeals to the Central Committee of the Communist Party of Ukraine (the second half of the 1960s – the first half of the 1980s). – Manuscript.

Thesis for a Candidate degree of Historical Sciences (Doctor of Philosophy). Specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv, 2019.

The thesis investigates the Soviet reality through the prism of citizens' appeals to the supreme body of the party authorities in the Ukrainian SSR – the Central Committee of the Communist Party of Ukraine.

The relevance of the research is explained by the need for a detailed study of the material and socio-cultural conditions, peculiarities of the life of the Ukrainian population of the Soviet era, in particular, the period of stagnation. Also, special attention should be paid to the great interest, uniqueness, and at the same time the informativeness of such sources as the appeals of citizens, the study of which can now reveal new facets of social life in the Soviet era. «Letters to the authorities» carry a huge amount of information on the most diverse components of people's lives.

In the thesis for the first time the subject and number of appeals to the Central Committee of the Communist Party of Ukraine during the period of stagnation was defined and the components of the life of Ukrainian population through the prism of these appeals were studied; a large bulk of valuable, but still not introduced into research practice sources, was found, systematized and analysed; the specifics of legal regulation of the right of citizens to appeal in the post-war era were refined.

The formation and development of the institute of citizens' appeals in the Ukrainian SSR are analysed. It was established that in this issue Ukrainian legislation did not go beyond the regulatory and legal framework of the Soviet Union and simply duplicated it at that time. It is noted that The Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR of April 12, 1968 «On the procedures for considering petitions, proposals and complaints» and the Constitution of the USSR of 1977 (the Constitution of the UkrSSR was adopted in 1978) had significant influence on the institute of appeals. However, in general, the Soviet legal acts on the appeals issues are uneven. The arrangement of work with appeals in the general department of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine is analysed.

The source base of the study consists of the unpublished archival documents from the Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, the Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, the State Branch Archive of the Security Service of Ukraine, memoirs, newspapers.

It is revealed that the Central Committee of the Communist Party of Ukraine received about one million appeals during the study period. It was revealed that there were a significant number of anonymous, collective and repeated appeals.

Active housing gradually reduced the acuteness of the living situation, but it was established that this issue was the main in the appeals to the Central Committee. The vast majority of appeals concerned the improvement of housing and living conditions.

The resettlement of people from poor housing such as basements, barracks and unsafe houses was a pertinent question. The urban population often criticized the quality of construction and decorative work in the new buildings, and about a quarter of the new buildings, which were commissioned, were of unsatisfied quality, sometimes without communications, plan fraud was the usual phenomenon.

At the same time, officials could change their homes several times, and facilitate the unlawful provision of housing to their relatives and acquaintances. Nepotism had become widespread and fully manifested. Penalties for such actions were formal, although sometimes «machinations» with housing were the pretext for personnel decisions. The bribery became a widespread phenomenon in the provision and distribution of housing. Often an apartment was a gift for loyalty to the authorities, and those who had anti-Soviet sentiments could not get their own housing at all.

It is estimated that 6–10% of the appeals concerned employment issues, including job placement, wrongful dismissal or transfer to another job. Because of ignorance of the legislation by the leaders, layoffs were often illegal.

At the same time, the rural population made complaints against shortcomings in the economic activity of the boards of collective farms; poor payment for a working day and untimely payments; reduction of household plots. In the late 1970s – the early 1980s there was an increase in appeals from the city residents on the issues related to obtaining and using garden plots, country-house cooperative construction.

It was discovered that the water, heat, and gas supply problems were reflected in the letters of the whole period of stagnation. The problems with public transport often did not find their solution. Letters and telegrams about trade and consumer services were analysed.

In complaints of citizens to the Central Committee of the Communist Party of Ukraine, the emphasis was placed on illegal actions of certain categories of executives. In the period of stagnation, the social differentiation was intensified.

The problems in the field of medical care were significant. Concerning pensions and social assistance, the people were outraged mostly by delaying the processing of retirement papers, violation of the terms of pension payments. The extent of the problem of alcoholism became catastrophic and was reflected in the appeals.

It is estimated that 15–25% of appeals in different years were not included in the statistical reports. The holiday greetings, offers, projects were not taken into account. A large proportion of letters were those of anti-Soviet content. In their appeals people often raised language, national, environmental issues. Crimean Tatars fought for returning to the Crimea, at the same time, Jews sent appeals to the authorities with the claims to allow them to leave the USSR.

Keywords: Soviet reality, USSR, UkrSSR, Central Committee of Communist Party of Ukraine, citizens' appeals, the period of stagnation, complaints, tips, right to appeal, social history, the history of everyday life.